

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ, САЯСАТТАНУ
ЖӘНЕ ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ**

**«ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ РУХАНИ
ЖАҢҒЫРУЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ
РӨЛІ МЕН МАҢЫЗЫ»**

**Қазақстан Республикасы Президентінің
Қазақстан халқына Жолдауын жүзеге асыруға
арналған дөңгелек үстелдің материалдар жинағы**

**«РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КАЗАХСКОЙ
ФИЛОСОФИИ В ДУХОВНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ
СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА»**

**Сборник материалов
круглого стола, посвященный реализации Послания
Президента Республики Казахстан народу Казахстана**

**Алматы
2018**

МАЗМҰНЫ

Нысанбаев Ә.Н., Нұрмұратов С.Е.

Қазақ философиясы – рухани жаңғырудың
дүниетанымдық және әдіснамалық негізі..... 6

Қасабек А.Қ. Аликенова К.Н.

Ұлттық трансформация және рухани жаңғыру..... 17

Сағиқызы А., Молдағалиева А.Е.

Қазақ философиясының гуманистік сипаты..... 25

Соловьева Г.Г.

Творчество Абая в экзистенциальном контексте
мировой философии..... 34

Ғабитов Т.Х.

Қазақ философиясының ерекшеліктері..... 42

Сейтахметова Н.Л.

Национальный способ философствования как маркер
идентичности: философские парадигмы в трудах
профессора С.Е. Нурмуратова..... 52

Байтенова Н.Ж., Туғанбаев Қ.

Ежелгі түркілердің тіршілік ету салт-дәстүрлерінің
діни сенімдерімен байланыстылығы..... 56

Бүлекбаев С.Б.

О философии тюрков..... 67

Елікбаев Н.

Жаңғырған жоғары рух ел бірлігінің басты өзегі..... 80

Раев Д.С.

Қазақ шешендік сөз өнерінің ұлттық философиядағы
орны..... 87

Қурманғалиева Г.К.

К вопросу об изучении тюркских корней национальной
философии..... 99

Байтенова Н.Ж.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
дінтану және мәдениеттану кафедрасының профессоры,
философия ғылымдарының докторы

Туғанбаев Қ.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІЛЕРДІҢ ТІРШІЛІК ЕТУ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ДІНИ СЕНІМДЕРІМЕН БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ

Түркілердің ежелгі тіршілік ету салттары – кең даласы мен шаруашылығы, өмір сүру дағдылары, дүниетанымдық бағдары олардың ұлт ретінде сақталып, өзін-өзі әлемде танытуға, әлемдік аренадағы алатын орнын байыптауға мүмкіндіктер береді. Бұл терең философиялық үдеріс болғандықтан, ғарыш пен тұтас дүние, ондағы күрделі жүйені, жеке адамның әлемдегі орны сияқты мәселелерді тұтастай қамтып отырады. Осындай өмір сүрудің дәстүрлері өте көне замандардан бастау алып, бүгінгі күнге дейін сабақтасып келе жатқан құбылыс екендігі шындық. Түркілік дәуірлерден бастау алған кең жазық далада өмір сүру өзіндік бір дала сахарасына бейімделген тұрмыс кешу салттарын қалыптастырды. Тарихта осы қазіргі Қазақстан аумағы және оның кеңірек алғандағы жерлерін мекен еткен ата-бабаларымыз өзіндік бір айрықша ғұмыр кешу жүйесін қалыптастырды. Түркілер, кейінгі қазақтар дархан далада өмір сүру тәсілдерін қоршаған ортадағы объективті жағдайларға сүйене отырып қалыптастырды. Сондықтан, тұрмыс пен тіршілік ету белгілі бір деңгейде, өзіндік тәжірибемен жалғасын тауып, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып жүйесін жасады. Демек, тіршілік етудегі көшпелі немесе жартылай көшпелі тұрмыс, табиғатпен үндестікте болып, барынша тиімді салттар мен дәстүрлерді жинақтады.

Ежелгі түркілердің дәстүрлі дүниетанымы да бүкіл жалпыадамзаттық руханиятқа сай мифологиялық кезеңді бас-

тан кешірді. Осыған орай, байырғы қазақтар мифтік дүниеге көзқарас ұстанымдарын дәйекті қалыптастырып, діни сенімдер мен мифтің, астрологияның, бастапқы халықтық медицинаның ажырмаған көріністерін сақтай алды. Сондықтан мифтік, мистикалық кезеңдердегі дәстүрлерді талдау үшін – құрылымдық-функционалдық, психоанализдік сараптаулар мен герменевтикалық талдаулар арқылы зерттеп отырған мәселені таразылау қажеттігі туындайды.

Бұл мақалада мәселені таразылау барысында, біз алдымен мәдениет пен дәстүр, салт-дәстүр құрылымы, оның маңызы мен құндылығы туралы мәселелерге тоқталып өтпекпіз. Бірінші мәдениет пен дәстүрдің байланысы, сайып келгенде, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтар, оның ішінде дәстүрлердің этникалық тұрғыдан қалыптасуына алып келетін культурогенездік мәселеге жетелейтіндігін ашып көрсетуіміз қажет.

Алғашқы қауымдық құрылыс кезеңінен бастап қалыптасқан мәдениет, тұтаса келе, өзінен-өзі толығып, жетіліп, құрамындағы салт-дәстүрді де жетілдіре береді. Шындығында, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып элементтерінің көпшілігі діни сипатты болғандықтан, өте көне дәуірлер қойнауынан сыр шертеді. Демек, мәдениеттің ұлттық стилі бірте-бірте толығып, жүйеленетін көрініс. Тарихи қалыптасқан дүниетанымдық көзқарастар мен пайымдаулар салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа тасымалдану үдерісін бастан өткізеді. «Мәдениет – өзінің кең мағынасында әлемдегі адам болмысының тәсілін білдіреді және бұл болмыс ұрпақтар сабақтастығымен, шындықты игерудің әлеуметтік-мәдени тәжірибесін тасымалдаумен анықталады», – деп атап көрсеткен Т. Ғабитовтың тұжырымы да [1, 281 б.] мәдениеттің сабақтастықпен қамтамасыз етілетіндігін дәйектейтін ой-пікір. Демек, салт-дәстүр мен әдет-ғұрып та ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдану кезінде барынша тұрақты түрде, айнымай жеткізілетін тұтас рухани мұра деп айта аламыз.

Салт пен дәстүрді Б.М. Аташ былайша анықтап өтеді: «Салт – сырттан да, ұлттың өз ішінен де туындап шығатын, белгілі бір нормалардың жеке-жеке көрінісі болып табылады. Салт тұрмыста үш-төрт ұрпақ бойы қолданыста болатын болса, ұлттық таныммен, талғаммен үндесе келе, белгілі бір деңгейде мәдени-әлеуметтік

тұғырды иеленіп, жалпылама ұғым – дәстүр ауқымына еніп, орнығып отыратын ұлттың шынайы рухани-мәдени, әлеуметтік-практикалық имманентті болмысына сәйкестеніп жатады» [2]. Ендеше, бұл тұжырымды нақтылай түссек, салт белгілі бір деңгейде барынша жеке құбылыс бола отырып, дәстүрдің аясына еніп кететін, оның да орындалуы мен сақталуы тиіс қалыптасып қалған канондар және дәстүрге айналуға бет бұрған ұлттық таным-тіршіліктің негізгі келбеті деуімізге болады. Ал дәстүр барынша кең ұғым бола отырып, бұлардың бәрін қамтитын, көптеген жылдар бойы орныққан, неғұрлым байсалды болып келетін, тіршілік етудің негізгі ажырамас қасиеті дей аламыз. Қазақта «ауру қалса да, әдет қалмайды» деген мақал бар. Бұл жағымсыз мағынада қолданылғанмен, әдеттің белгілі бір деңгейде өзгеруі мүмкін, ауысуы ықтимал жобаларын білдірте алады, демек, уақыт бойынша салыстырмалы, заманауи талаптарға сай өзгеруі мүмкін нәрсе. Ал «Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа» деген мәтел түрінде айтылған дәйектеме, салттардың әдетке қарағанда неғұрлым кеңірек мағынасын ашады, ол әрбір халық бойынша жіктелетін, сол халыққа телінетін, сол ұлттың бәріне ортақ болып келетін ұстаным ретінде көрінеді.

Г. Барлыбаеваның бұл мәселені былайша анықтағандығына да зер салуға болады: «Что касается традиции, то известно, что традиция – это исторически сложившиеся, относительно устойчивые, повторяющиеся общественные отношения, передающиеся от одного поколения к другому. Если же ставить вопрос, о соотношении понятий «традиция» и «обычай», то можно утверждать, что и то, и другое означает норму, правило, когда термин «обычай» используется для обозначения эмпирически данной традиции. Вместе с тем термин «традиция» по сравнению с обычаем, несомненно, является более универсальным» [3, 74 б.].

Ырымға келер болсақ, ол шығу тегі мен орындалу барысы жағынан кей жағдайда мистикалық сипат алатын құбылыс. Қазақта оны «жаман ырым» және «жақсы ырым» деп ажыратады. Ол көп жағдайда өмірлік тәжірибе сынағынан өткізілген, практикалық болып келеді. Бірақ салт-дәстүрге қарағанда, оның түпкі себебі мен мағынасы кей жағдайда айқын, кей жағдайда көмескі болып та-

былады және белгілі бір ниеттер мен пиғылдарды меңзеп тұрады. Мәселен, «топырақты үйме», «үйге қарай атпен шаппа» деген қағидалар – жаман ырым, себебі, үйге қарай атпен шабу жаман хабарды жеткізудің, қарбалас сәт пен соғыс жағдайындағы көрініс деп пайымдалады да, ондай жаманшылықтарды аулактату үшін құрылады. Ал жақсы ырым, мысалы, талантты, қоғамдағы беделді адамның есімін баласына қояды, ол өзінің ұрпағы да сондай «биік мәртебеге көтерілсін, ұқсасын» деген ниеттен туған. Этнограф ғалым Шоқан Уәлиханов: «Ырым – халықпен бірге көптен бірге жасасып келе жатқан әдет-ғұрыптың бірі болып саналады, ал аян, лепес жақсылық нышаны ретінде жасалады. Мысалы, әйелі үнемі қыз туып, ұл көрмей жүргендер, игі ниетпен, ең соңғы қызына Ұлтуған деген ат қояды», – деген пікірлеріне де [4, 185 б.] сүйене отырып, ырымның жалпы ниетке байланысты психологиялық мәселе екендігін байыптай аламыз. Қазақ халқында ырымдар өте көп және сан алуан болып келеді. Бұнда этикеттен бастап, мистикалық түсініктер, күнделікті жүріп-тұрудың нұсқалары көрініс табады.

Ырыммен қатар айтылатын тыйым, яғни табу нені жасауға болмайды және нені жасауға рұқсат етілетіндігін ашып көрсететін әрекет немесе ой, тіпті сөз бен іс болып табылады. Тыйымдар да этика мен этикетке негізделеді. Мәселен, «бүйірінді таянба», «қолыңды төбеңе қойма», «тізеңді құшақтама» деген сияқты табулар кей сәттерде қоғамдық қатынастардан гөрі, жеке адамның жүріс-тұрысы мен дұрыс қимылын, әдемі іс-әрекетін бейнелеп тұрады. Бұл да психологиялық-педагогикалық тұрпатты болып табылатын құбылыстар.

Ендеше, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан, белгілі бір деңгейде тарихи тәжірибеден өткізіліп, өздігінше жүйеленіп барып ұсынылған жүйе. Ол осы уақыт аралығында, қажетсізі шығарылып тасталап, өңделіп, жаңасы оған сіңірілген, демек дамып отыратын іргелі құрылым және ұлттың айнасы болғандықтан, қоғамдық қатынастар мен тіршілік ету дәстүрлерінің жазылмаған ережелері мен заңдары болғандықтан, оны арнайы әлеуметтік институт ретінде қарастыру керек. Мәселен, «нені істеуге немесе олай жасауға болмайтындығы» ата-

бабамыздың өмірлік әрекеттерінде сан мәрте қайталанғандықтан белгілі бір деңгейде тиянақталған шешімдер мен дәйекті тұжырымдарға айналған.

Ал М.Б. Олкотт: «Қазақтар азаматтық және қылмыстық істерді заңмен ажыратып қараған жоқ: он жетінші ғасырға дейін олар әдет-ғұрып заңы «адатты» басшылыққа алып келді» [5, 47 б.], деп нақтылай түседі. Демек, ол белгілі заңдық-құқықтық ережелердің де жиынтығы қызметін атқарған. Олай болса, салт-дәстүр жүйесі жай ғана механикалық қосынды емес, ішкі саясаттағы құқықтық тұғырнама іспетті арнайы құрылған үлгілер болып табылады.

Сондай-ақ байырғы дәуірлерден бері ұлттың жеке өзіндік болмысын тиянақтап келе жатқан, сан алуан сенімдер мен шарттарды жинақтаған, белгілі бір саяси көріністе идеология мен идея қызметін де атқарған мәдени-әлеуметтік ұстанымдардың тұтастандырылған жиынтығы деп пайымдай аламыз. Себебі, онда барлық өмірлік позицияларға дайын болудың үлгісі ұсынылады және ол әр тарапты, құрылымды, көпқызметті болып келеді. Осыған орай, бұл құрылымды зерттеушілер оның өзіндік бір жүйесін сараптай келе, салаларға жіктеп те көрсетеді. Мәселен, Т. Айтқазин оның құқықтық, саяси салаларға ажырайтындығын атап көрсетеді [6], Б.М. Аташ осы идеяны қуаттай отыра, оны: философиялық, мәдени, әлеуметтанулық, психологиялық, саяси-құқықтық, этикалық-өнегелілік, эстетикалық, этикеттік, физиологиялық-медициналық, гигиеналық, аксиологиялық, экологиялық бөліктерге жіктеп, компенсаторлық, гедонистік, регуляторлық, этноидентификациялық, аксиологиялық, патриоттық, футурологиялық, теологиялық, гносеологиялық, витальдік, тәрбиелік-өнегелілік қызметтерін талдап көрсетеді [2, 69-72 бб.].

Табу, ол жазылмаған, кей кездерде жазылған заңдар ретінде сақталды. Мәселен, «Жеті жарғы» құқықтық-саяси ұстаным ретінде осы салт-дәстүрдің элементтерін жинақтаған болатын. Ал жазылмаған заң ретінде, борыштан гөрі міндеттелген жауапкершілікке ұласты. Халқымыздағы еркіндік абсолютті бостандықты білдірмейді, ол этикалық-моральдік нормалар тарапынан шектеледі, сол сәтте жауапкершілікке өтеді. Осы жауапкершілік әрбір қоғам азаматының өмірлік кредосына

айналды. Салт-дәстүрдің жазылмаған заң түріндегі әрекет етуі, «ата-салтын бұзды» деген айыпталумен айғақталды. Себебі, ол барынша қатал және тиянақты белгіленіп қойылған ұстанымдар бойынша құрылды. Осы сәтте, неміс ойшылы И. Канттың моральды «кесімді императив» деп бағалап, ол санаға бұйырылған және бағдарланған үзілді-кесілді тыйым салынған ұстанымдар болып табылатындығы туралы пікірлері де осы ата-салты заңының міндеттел-гендігіне сәйкес келіп жатады. Халық ақындары, билер, ақсақалдар алқасы, әжелер институты т.б. осы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың сақталуын қадағалап отырушылар болды. Олардың негізгі міндеті, салт-дәстүрді сақтау, ұрпақтарының бойына сіңіру және болашаққа қарай арнау болатын. Бұны сақтаудың үлгілері бүгінгі фольклорымыздан анық байқалады. Мәселен, «Қыз Жібек пен Төлеген» лиро-эпостық жырының мазмұнына шолу жасасақ, әкесінің ұлына, яғни, Төлегенге оң батасын бермеуі, содан соң Төлегеннің жолы болмауы, ата-салтының барынша қатаң үлгілері мен қоғамдық тәртіпті сақтау нышандарын белгілеп береді.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрып институты тек руханияттық қана емес, материалдық, биологиялық, шаруашылық жағдаяттарды да тұтасынан қамтып отырды. Сол дәстүрлер арқылы тұлғаның рухани деңгейі ғана емес, биологиялық-физиологиялық болмысы тұтас қалыптастырылды. Яғни, ол қазақ азаматын рухани, психологиялық, биологиялық, әлеуметтік тұрғыдан жан-жақты қалыптастырудың тәжірибесіне айналды. Ислам сеніміндегі құндылықтардың бірі тамақтану мен адалдықты «халал мен харам» ретінде ажыратады. Бұл дегеніңіз харамды пайдалану оның психикасын, денсаулығын, тіпті көңілдегі иманын да еріксіз бұзады. Адамның қоректенетін тағамы, тіршілік ететін ортасы, сенімі сол ұлттың келбетін жасап шығарады. Бұны географиялық детерминизм деп атайды. Мәселен, осы бағытты қолдаушы Ш. Луй Монтескьенің пікірінше, ауа райы, тіршілік ортасы т.б. сыртқы факторлар халықтың мінез-құлқын қалыптастырады дейді [7, 541 б.].

Негізінен, салт-дәстүрмен әдет-ғұрып жүйесінің көпшілігі діни сенімдер арқылы жинақталды. Сондықтан ол барынша қастерленді, қасиетті деп бағаланып, құндылықтарға, әлеуметтік игіліктерге айналды. Тіпті, кейбірінің шығу тегін білмесек те, ұмыт болса да,

ол орындалуы тиіс болатын. Мәселен, «олай жасауға болмайды» деген тыйым салулардың себебі, кей жағдайларда айтылмады, «болмайды, бітті» деген қысқа тұжырымдармен шешімін тапты. «Бұйрық талқыланбайды» деген қағида үстемдік етті. Осы тылсымдық пен жұмбақтық оның қастерлілігін, сакральділігін арттыра түсті. Сондықтан, ол ерікті-еріксіз түрде сақталды, себебі, көп жағдайда сенімге негізделгендіктен, ол сезімдік деңгейге көтерілді. Қастерлі құндылықтар қашанда, өздігінен сабақтасуы тиіс мәдени құбылыстар болып табылатындығын ескерсек, дәстүр тұтастай алғанда, осындай діни сенімдер арқылы бәрі де қасиетті болып саналды. Ол қасиеттілік, салттардың орындалу сәттерінен де анық байқалады. Салттар біркелкі, түк бұзылмастан, ауытқымастан, қатаң режимдер мен уақыттарға шектеліп, өзінің жүйесімен, орнымен жүргізіледі. Соңғы салтты бұрын орындап қоюға болмайды немесе керісінше, кейінге қалдыруға келмейді. Мәселен, үйлену салттарының өзіндік бір қатаң жүйесі сақталған: құда түсу, т.б.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпта қоғамдағы барлық адамдар мен топтардың мүддесі барынша тең қорғалады; әйел мен ер, кәрі мен жас, қыз бен жігіт, туысқан мен көрші, хан мен би, шаруа мен батыр, текті мен ханзада т.б. үшін тиімді қағидаттар орнықтырылған. Мәселен, әйел теңдігі мен құқы, ер адамның қоғамдағы және отбасындағы орны т.б. арнайы бөлініп, жіктеліп қойылған.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрып жүйесінің қалыптасуы мен дамуына оның географиялық ортасы, физикалық кеңістігі ықпал еткен деп пайымдай аламыз. Осы орайда, И. Ахметовтың түсіндіруі бойынша бұл дала заңы мен жаугершілік өмірді де қамтиды, мифологиялық танымды жинақтайды: «Тәндік шынығу мен рухани жетілу арналастығының дуалистік позициясын басшылыққа алған принциптердің тарихи-философиялық негіздері ұсынылып, оның инструменттері мен идеологиялық құралдары көрсетілді: салт-дәстүр мен әдет-ғұрып канондары, мифтік және діни салттар, тұрмыс қалыптарының ерекшеліктеріне байланысты бейімделу, көшпелілік өмір стилін қабылдау өлшемдері, жаугершілік заман талабына сай тұлға қалыптастырудың методологиясы т.б. бүгінгі заманға байланысты түрде қазақ азаматына лайықты сапа ретінде

бағамдалды» [8, 8 б.]. Себебі, сайын далада өмір сүру, тіршілік ету және өзіне қолайлы жағдайлар жасау сайып келгенде, осы дәстүр құрылымын негіздеуге алып келді. Мәселен, ат спортының түрлері, мал шаруашылығына байланысты қалыптасқан салттар т.б. халқымыздың географиялық жағынан кең далада орналасуымен келіп ыңғайын тауып жатты.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптағы тыйым салудың генезисі мен қалыптасуының бір маңызды тетігі діни сенімдер мен дәстүрлі діндер болып табылады деп пайымдай аламыз. Әрине, ол түгелдей дерлік сенімдерге, дінге қатысы болмаса да, көп жағдайда оны басшылыққа алады. Сондықтан біз осы тұста, әдет-ғұрып пен салт-дәстүрдің дінмен арақатынасының ерекшеліктерін жүйелеп алуымыз қажет. Мәселен, ырым-тыйымдардың көпшілігі сенімге келіп тоғысып отырады. Мысалы, «айға қарап қолыңды шошайтпа», «отқа түкірме, отты аттама» деген сияқты талаптардың алдымен діни жағы басымдау екендігі түсінікті. Демек, сол діндердің немесе діни сенімдердің дәстүрдің қалыптасуына ықпалы тиіп отырған, бірақ діни сенімдер дәл сол күйінде емес, кейбір жақтары мен қырлары өңделіп, бейімделіп барып пайдаланылған. Кей сәттерде, ең маңызды көрсеткіштері келіп дәстүрден орын тепкен. Тарихқа көз жіберсек, түркі халықтарының кейбірі кезінде, шамандық, тәңіршілдік, зорастрлықпен қатар буддистік, тіпті христиандық сенімді де қабылдаған. Бұған қоса, алғашқы діни сенімдер деп аталатын: тотемизм, анимизм, магия, фетишизм сияқты құбылыстарды да атап өтуге болады. Осындай сенімдер мен діндердің көптүрлілігі және олардың салт-дәстүр құрылымын қалыптастырудағы ықпалы оларды жіктеуде қиындықтар туғызады. Оның үстінде, алғашқы діни сенім элементтерінің өзі кейіннен діндердің құрамына өтіп, сақталып келгендігі де жасырын емес.

Сиқыр мен магия: қастерлілік пен қорқу, үрей мен қорқыныш, сыйластық пен алдамшылық т.б. діни сакральдылық сезімді береді. Халқымыздағы салттар кей жағдайда мистикалық сипат алады. Шығу тегінің түсініксіздігі маңызды болмай шығады да, оның сакральдылық жағы артады. Сондықтан, алғашқы діни сенімдердің қалдықтары бейне бір үрей мен қорқыныш арқылы да сақталады. Бұны кейбір ырым-тиымдардан анық байқауға бо-

лады. Бұның себебі, мыңдаған жылдар бойғы халқымыздың сана-сезімінің біздің таным түсінігімізде сақталып қалуы болып табылады. Бұл сәйкесінше архетиптер ілімімен келіп тоғысады. Шығу тегі белгісіз архетиптер: біз үшін үрейлі қорқынышты ашады және белгісіз бағдарды бере салады. К.Г. Юнг ұжымдық бейсаналылық пен архетиптер ілімін таразылай келе, оны былайша анықтап көрсетеді. Ол тұрақты архетиптерді адамның бейсанасындағы байырғы көріністердің бүгінгі күні сақталуы деп, оның әрбір адамға тән ішкі тереңдіктерде жатқандығын сараптайды. К.Г. Юнг архетип түсініктерден басқа психиканың эмбебап құрылымына қатысты формалар мен оның формальды нұсқаларын көрсетіп, мифологиялық архетип ретінде, ананы, жанды, қарт адамды, мәңгі жастықты, жануарды т.б. адам санасында көнеден үстемдік етуімен байланыстырады [9, 87 б.].

Діни сенімдер мен діннің рухани құндылықтарды қастерлендіру қызметіне байланысты әдет-ғұрып пен салт-дәстүр өздігінен құрметтеліп, тұтаса келе ішкі сенімді нығайтып отырады. Діннің басты қызметтерінің бірі рухани құндылықтарды бағалау, жалпы игіліктерді қастерлеу болып табылатындығын ескерсек, салт-дәстүрдің дінге қатысты жақтары өздігінен құнды болып шығады. Сондықтан діни сенім мен діндердің, қазақ жерінде қалыптасқан түрлері дәстүрді теріске шығара қоймады, керісінше оған өзіндік бір мән беріп, игілікті болып жалғаса түсуін қадағалап та отырған деп айта аламыз. Дәстүр құндылығы сенім арқылы бекітіліп, өзіндік бір жаңа арнаға тоғысты да, қайталап тұратын, ұмытылмайтындай сипат алды. Осы ұмытылмаушылық, наным-сенімдер ретінде әдет-ғұрыптың құрамына енді. Сонымен қатар, ырым-тыйымдар да шығу тегі белгісіздеу болса да, дін арқылы үстемеленіп қалыптасты. Діни сенімнің элементтері тіршілік етудің салттарына айналды. Сондықтан олар өзіндік бір тылсымдықты иеленіп кетті.

Ізгілік пен зұлымдық күресінің мифтегі көріністері, бейне бір Тәңірге жалбарынып, әділеттілікті сұраумен жалғасын тауып жатты. Ол жауынгерлік психологияда, ұран, бабалардың есімдерін ұмытпау сияқты іргелі сенімдермен жалғасын тапты. Тазалық пен рухани ізгілік исламдық гигиеналық шарттармен сабақтасты. Ол

тұрмыс кешудің салттарына айналды да, өзіндік бір дәстүр жүйесіне келіп өтті. Осы тұста: «Түркі қағанаты, қарахан дәуіріндегі халық тәлім-тәрбиесі ежелгі формаларға – миф, шаманизм, зороастризм, суфизм, діни наным-сенімдерге негізделген» [10, 9 б.], – деген ой-пікірлер де осының айғағы, демек, дәстүрдің діни сенімдер бойынша құрылған белгілерінің бар екендігін дәйектейді.

Салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптардағы тыйымдарды діни сенімдер мен діндер бойынша таразылау, алдымен дәстүр жүйесін, содан соң діндер жүйесін құрылымдық тұрғыдан таразылады қажет етеді. Ол үшін құрылымдық-функционалдық тәсілді қарастырып өтуіміз керек.

Бүгінгі таңдағы жиі қолданылатын тәсілдер: тарихи-салыстырмалы талдау, психоанализ, гер-меневтика, феноменология т.б. дінтану аясында да кең қолданылуда. Соның бірі – құрылымдық-функционалдық талдау тәсілі.

Структурализм өкілдері антропологияда – К. Леви-Стросс, психоанализде – Ж. Лакан, М.П. Фуко т.б. 1950 жылдары Леви-Стросс қағиданы тәсіл ретінде ғылымдар аясында қолдануды ұсынды, бұны қарапайым халықтардағы дәстүрлер мен салттарды, мифтерді, олардың тілдерін зерттеу арқылы жүзеге асырды. Леви Брюльдің мифтік ойлауды зерттеуіндегі – табиғилық пен табиғилықтантыс нәрсені ажыратпайтындығын, бастапқы себеппен түпкілікті салдар тікелей байланыста болады, аралық байланыстар еленбейді деген сияқты пікірлерінің кемсітушілік бағдарын жою қажеттілігін атап көрсетті. Себебі, Леви-Брюль бүгінгі таңдағы артта қалған, тіпті алғашқы қауымдық құрылыс кезеңіндегі адамдардың ойлауын зерттей келе, олардың ғылыми ойлаудан алшақ екендігін, тек сенімге ғана негізделетіндігін кемшіліктер деп пайымдаған болатын және олардың интеллектуальдік қабілеті де төмен деп ұғынған еді.

Бұл ағымның негізгі өкілдерінің бірі Леви-Стросс Клод – француз этнографы, әлеуметтанушысы, философ, бір қырынан дінтанушы. Негізгі шығармалары: «Мифология», «Құрылымдық антропология» т.б. Леви-Стросс мифтік ойлауды таза психологиялық тұрғыдан ұжымдық бейсаналылық деп түсіндіріп, яғни, халықтың тұтас бейсанасының бірлігінің көріністері екендігін айғақтайды.

Бұл адам ақыл-ойының құрылымын анықтайды деген көзқарасын ұсынды. Осы байырғы ақыл-ойда ғылым жоққа шығарып, аса маңыз бермейтін көптеген қажетті білімнің қорлары бар деп ерекше бағалады [11, 996-997 бб.]. Сондықтан біз қолға алып отырған құрылымдық-функционалдық талдау әдет-ғұрып пен діни сенімдерді сараптауға ыңғайлы және ба-рынша сәйкес болып келеді. Себебі, жоғарыда атап көрсетілгендей, оның өкілдері Леви-Брюль мен Леви-Стросс та мифтік ойлауды, демек, мистикалық, тылсым дүниетанымды зерттеуді басшылыққа алады. Оларға да құрылымдық тәсіл оңтайлы болып шығады.

Бүгінгі қоғамымыздағы дінге бетбұрыс, кеңестік дәуірдегі атеистік сана мен бұрынғының барлығын ескі, надандық деп тaбатын түсініктің түбегейлі жойылуы халқымыздың руханияттық бастаулары мен рухани деңгейінің өрлеуінің алғышарты болып отыр десек те болады. Осыған байланысты өткенімізді қайта таразылау мен өркендету туып отырған шақта, біз қазақ халқының ділі мен діні, тілі мен танымын да дінтанулық, мәдениеттанулық, философиялық, әлеуметтанулық тұрғыдан таразылауымыз қажеттілігі туындайды. Сондықтан қолға алып отырған мәселе тыйымды, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр жүйесін осы діни сенімдер бойынша зерделеуді мақсат етеді.

Халқымыздың сан мыңдаған жылдар бойғы қалыптасқан, жүйеленген ұстанымдары өмірлік тәжірибе мен бүгінгі күнге дейін сабақтасқан тарихи шындық болып табылады. Осыған байланысты әрбір салттың, дәстүрдің, ырым-тыйымдардың шығу себебін меңгеру, зерделеу қажеттігі де кезек күттірмейтін іргелі түйткіл болатын. Әдет-ғұрып пен салт дәстүрді діни сенімдер мен ислам діні бойынша таразылауда, барлық дәстүр тек діни сипат алады деген пікір туындамауы қажет. Тек діни тұрпатты болып келетін үлгілерін ғана басшылыққа алынды. Бұл мәселе де негізінен ба-рынша күрделі. Себебі, ұмыт болған дәстүрлер, олардың шығу тегінің белгісіздігі көптеген кедергілер келтіреді.

Әдебиеттер

1. Мәдени философиялық энциклопедиялық сөздік / Құрастырған Т. Ғабитов, А. Құлсариева және т.б. – Алматы: Раритет, 2004. – 320 б.

2. Аташ Б. Салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың қазақ руханиятын қалыптастырудағы маңызы мен рөлі // Қазақ халқы руханияты қалыптасуы мен дамуының тарихи-философиялық және этномәдени негіздері. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФжСИ, 2011. – 413 б.

3. Барлыбаева Г. Ислам и мировоззрения казахских философов // Әл-Фараби. – No1 (37). – 2012. – 74-79 бб.

4. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы // Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.

5. Олкотт М.Б. Қазақтар / Қазақтар шетел әдебиетінде. – Алматы, 1994. – 62 б.

6. Айтқазин Т.Қ. Қазақтардың мұраты. – Алматы: Ғылым, 1994. – 96 б.

7. Монтескье. О духе законов // Антология мировой философии. В 4-х т. – Т.2. – М.: Мысль, 1970. – 776 с.

8. Ахметов И. Қазақ спортының дамуындағы ұлттық патриотизм идеясы: диссертация. – Алматы, 2009. – 123 б.

9. Юнг. К.Г. Дух в человеке, искусстве и литературе. – М.: ГПИ, 1996. – 243 с.

10. Жомирова У. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы халықтық педагогика негіздері: диссертация. – Алматы, 2007. – 24 б.

11. Новейший философский словарь: 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом. 2003. – 1280 с.

Булекбаев С.Б.

профессор КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
доктор философских наук

О ФИЛОСОФИИ ТЮРКОВ

Данная статья является доработанным вариантом статьи опубликованной в материалах конференции, посвященной 2017 году юбилею профессора Габитова Т.Х. В той работе мы отмечали, что религия, культура и философия народа являются главными составляющими мировоззрения и духовной традиции народа. В этом плане мировоззрение, согласно М. Орынбекову, есть «система духовно-практического освоения действительности, внутри которой представлены в совокупности знания и убеждения, нравственные